

## ЕВОЛЮЦІЯ ІНКЛЮЗИВНОСТІ ВІД СОЦІАЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ДО ПРИНЦИПУ ПРАВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

### THE EVOLUTION OF INCLUSIVITY FROM A SOCIAL CONCEPT TO A PRINCIPLE OF LAW: A HISTORICAL AND LEGAL PERSPECTIVE

Таланчук І.В., к.ю.н., доцент,  
доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін  
Інституту права та суспільних відносин, закладу вищої освіти  
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»  
[orcid.org/0000-0002-9892-8661](https://orcid.org/0000-0002-9892-8661)

Фаст О.О., к.ю.н., доцент,  
доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін  
Інституту права та суспільних відносин, закладу вищої освіти  
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Статтю присвячено дослідженню еволюції концепції інклюзивності від соціально-етичної ідеї до правового принципу, реалізація якого на сьогодні вважається невід'ємною ознакою соціальної держави та важливою складовою сучасного розуміння рівності та верховенства права. В ході дослідження продемонстровано, що історичному становленню інклюзивності може бути виділено чотири глобальні етапи: передправовий, на якому були сформовані окремі засадничі етичні та соціальні ідеї; гуманістично-просвітницький, на якому було обґрунтовано та згодом нормативно закріплено принципи рівності та природних прав; індустріально-соціальний, який позначився формуванням комплексу соціальних прав та ідеї соціальної держави; сучасний етап, що характеризується оформленням інклюзивності, як самостійного принципу права та нормативним закріпленням понять «інклюзивність», «інклюзія», «безбар'єрність» тощо. Основним фактором оформлення принципу інклюзивності стало поєднання ідей соціальної справедливості з формуванням та розвитком позитивного права. Авторами продемонстровано генетичний зв'язок інклюзивності із принципами рівності та верховенства права. У статті зазначається, що інклюзивність на сьогодні не закріплена безпосередньо на конституційному рівні, а використання даного терміну в законодавстві є доволі обмеженим. Разом із тим, правомірність тлумачення інклюзивності у якості принципу права засвідчується сучасною судовою практикою. Як продемонстровано у статті, даний принцип дістав практичного застосування, зокрема, у рішеннях органів конституційної юрисдикції України та інших країн Європи, а також у практиці Європейського суду з прав людини. Автори зазначають інтегративну функцію принципу верховенства права: домінування прав людини, рівності, честі та гідності.

**Ключові слова:** інклюзивність, інклюзія, права людини, верховенство права, історія права.

The article is devoted to the study of the evolution of the concept of inclusivity from a socio-ethical idea to a legal principle, the implementation of which is currently regarded as an essential feature of the social state and an important component of the contemporary understanding of equality and the rule of law. The study demonstrates that four global stages can be distinguished in the historical development of inclusivity: a pre-legal stage, during which certain fundamental ethical and social ideas were formed; a humanistic and Enlightenment stage, at which the principles of equality and natural rights were substantiated and subsequently enshrined in law; an industrial and social stage, marked by the formation of a complex of social rights and the idea of the social state; and a modern stage, characterized by the recognition of inclusivity as an independent legal principle and the normative consolidation of such concepts as "inclusivity," "inclusion," and "barrier-free environment." The main factor in the formation of the principle of inclusivity has been the combination of ideas of social justice with the development of positive law. The authors demonstrate the genetic link between inclusivity and the principles of equality and the rule of law. The article notes that inclusivity is not currently directly enshrined at the constitutional level, and the use of this term in legislation remains rather limited. At the same time, the legitimacy of interpreting inclusivity as a legal principle is confirmed by contemporary judicial practice. As shown in the article, this principle has found practical application, in particular in the decisions of constitutional jurisdictions of Ukraine and other European countries, as well as in the case law of the European Court of Human Rights. The authors emphasize the integrative function of the principle of inclusivity, which consists in combining the ideas of social justice and the social state with individual components of the rule of law, including the primacy of human rights, equality, honor, and human dignity.

**Key words:** inclusivity, inclusion, human rights, rule of law, history of law.

Інклюзивне суспільство є однією з ключових ознак сучасної правової, демократичної і соціальної держави. Коріння окремих елементів концепції інклюзивності та різноманіття можна простежити уже в ідеях античних філософів, проте у другій половині XX - XXI століттях інклюзивність трансформувалася з переважно соціально-філософської доктрини у комплексне явище, що включає правові, політичні, економічні та культурні елементи. Особливого значення вона набула в умовах глобалізації, посилення міжнародного правозахисного дискурсу та формування універсальних стандартів прав людини.

У юридичній площині інклюзивність дедалі частіше розглядається, як самостійний правовий принцип, що визначає зміст і спрямування законодавства, діяльність суб'єктів публічної влади та механізми реалізації прав

і свобод людини і громадянина. Як буде продемонстровано у даному дослідженні, включення інклюзивності до системи фундаментальних принципів права є логічним результатом історичної еволюції уявлень про рівність, недискримінацію та соціальну справедливість.

Дослідження історико-правової генези інклюзивності має особливу актуальність для процесу європейської інтеграції та гармонізації правової системи України із правом Європейського Союзу. Аналіз еволюції цього феномена дозволяє глибше зрозуміти природу сучасних правових трансформацій і визначити перспективи розвитку інституту інклюзивності в національному законодавстві.

**Стан дослідження.** Питання інклюзивності достатньо широко досліджене у наукових працях українських і зарубіжних представників різних напрямів соціальних наук.

Базисом для формування теоретичних засад інклюзивного підходу стали праці представників соціальної філософії, педагогіки та соціології: А. Сен, М. Нуссбаум, П. Бурдє та інші [2, с.10]. Серед українських авторів, які досліджували питання реалізації принципів інклюзивності, різноманіття та безбар'єрності як юридичних феноменів, варто окремо відмітити праці таких науковців, як: О. Антошак, М. Бойченко, О. Власенко, Н. Кравчук, О. Скакун, А. Терещенко, Т. Шлапко та інших. Даними авторами інклюзивність переважно розглядалася через призму принципів рівності, недискримінації, доступності та соціальної держави [1, с.14]. Окремі аспекти інклюзивності досліджувалися у працях, присвячених правам осіб з інвалідністю, гендерній рівності, соціальним правам та конституційним засадам соціальної держави [3; 4]. Водночас комплексне історико-правове дослідження еволюції інклюзивності як цілісного правового принципу залишається розробленим недостатньо, що зумовлює необхідність подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

**Метою статті** є виявлення та дослідження основних етапів становлення інституту інклюзивності від зародження соціальної концепції до її закріплення у якості керівного правового принципу у національному законодавстві сучасних демократичних держав та міжнародно-правових актах, а також встановлення закономірностей і причинно-наслідкових зв'язків такого розвитку. Принцип інклюзивності розглядається як важлива ознака сучасної соціальної правової держави та елемент сучасного розуміння верховенства права.

**Виклад основного матеріалу.** Історичні витоки ідеї інклюзивності та пов'язаних із нею концепцій безбар'єрності та різноманіття сягають античних уявлень про справедливість і загальне благо. Слід підкреслити, що соціальна організація цього періоду ґрунтувалася на ієрархічних моделях, що передбачали виключення значних груп осіб із повноцінної участі у суспільному житті. Раби, особи з фізичними або ментальними порушеннями, окрім специфічних винятків, не розглядалися як суб'єкти правових відносин. Чоловіки та жінки так само суттєво відрізнялися за обсягом належних їм прав.

Антична правова думка, незважаючи на формування уявлень про справедливість і закон (*vómos*), закріплювала поділ на «громадян» і «негромадян». Аристотель прямо пов'язував повноцінну участь у політичному житті з наявністю певних природних якостей, що з сучасної точки зору є проявом структурної екслюзії. Таким чином, інклюзивність у цей період існувала лише у формі моральних імперативів співчуття та благодійності, а не як універсальна соціальна чи правова цінність. У період Середньовіччя під впливом християнської теології поступово утверджується ідея цінності людини, як носія «образу Божого», яка має абсолютне значення, не залежне від соціального статусу, соціальних, або фізичних можливостей та здібностей. Середньовічна правова система, пом'якшила соціальну ізоляцію вразливих груп через інститути милосердя та опіки. Однак і в цей період допомога розглядалася як акт благодійності, а не як обов'язок держави або суб'єктивне право особи. Цінність людини розглядалася винятково як ідеальна характеристика, натомість на практиці, під впливом умов феодального суспільства, навпаки стверджувалася соціальна нерівність, яка сприймалася у якості природного стану речей. [2]. Означене свідчить про передправовий характер таких ідей, коли вони не виступали елементом нормативного регулювання.

Якісно новий етап формування комплексу ідей, які стали підґрунтям концепції інклюзивності пов'язаний з епохою Просвітництва, яка заклала ідейні основи сучасного праворозуміння. Теорії природних прав людини, розроблені Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейном, започаткували уявлення про універсальність прав та рівність усіх людей за фактом народження [5].

Хоча мислителі Просвітництва ще не використовували термін «інклюзивність», саме в цей період формується ідея правового включення особи до системи суспільних відносин незалежно від походження. Водночас реальна інклюзія мала обмежений характер, оскільки більшість прав поширювалися лише на певні соціальні групи.

Важливим результатом цього етапу стало закріплення принципу формальної рівності у перших конституційних актах: Декларація прав людини і громадянина 1789 року, Конституції США тощо. На нашу думку, саме утвердження ідеї формальної рівності у якості конституційного принципу стало ключовим моментом переходу інклюзивності із моральної у юридичну площину. Хоча говорити про інклюзивність як самостійний принцип права на цьому етапі ще не доводиться.

У період із кінця XIX до першої половини XX століття у зв'язку зі стрімкою індустріалізацією і наростанням соціальних конфліктів зумовлюється необхідність активного втручання держави у соціальну сферу. Для подолання протистояння формуються нові соціально-політичні та соціально-правові ідеї соціальної держави та соціальної рівності. Саме в цей період інклюзивність починає набувати інституційного характеру. Із даними процесами напряду пов'язані формування та запровадження трудового законодавства, системи соціального страхування, обов'язкової базової освіти. Особливістю даного періоду було те, що інклюзія розглядалася як компенсаторний механізм, спрямований на пом'якшення нерівності, а не як фундаментальний принцип правової системи.

Водночас закладаються основи ідеї рівності можливостей, що є ключовою передумовою сучасного розуміння інклюзивності. Поступово утверджується переконання, що формальна рівність не забезпечує фактичного рівного доступу до соціальних благ та залучення до суспільного життя, а отже потребує додаткових правових механізмів, гарантій та стимулів.

Після Другої світової війни відбувається докорінний перегляд та узагальнення ролі права у гуманітарній сфері. Прийняття Загальної декларації прав людини 1948 року започаткувало новий етап, у межах якого інклюзивність стала невід'ємною складовою міжнародно-правового дискурсу [6].

Принципи рівності, недискримінації та соціальної справедливості набули універсального характеру, що означало визнання права кожної особи бути включеною у правовий і соціальний простір. Подальші міжнародні договори 1960–1980-х років розширили сферу інклюзивності, охопивши питання расової, гендерної, соціальної дискримінації [7].

Саме в цей період формується розуміння інклюзивності як міжгалузевого правового принципу, що пронизує різні сфери правового регулювання і покладає на державу позитивні зобов'язання щодо усунення бар'єрів участі людини у суспільному житті.

Концептуальне оформлення інклюзивності як самостійного правового принципу, що має аксіологічне, нормативне та функціональне значення відбулося лише наприкінці XX століття. Прийняття Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2006 року стало ключовим моментом цього процесу [8].

Інклюзивність у сучасному праворозумінні означає не адаптацію особи до існуючої системи, а трансформацію самої правової та соціальної системи з метою забезпечення рівної участі усіх. Вона тісно пов'язана з принципами людської гідності, пропорційності, доступності та участі.

У національних правових системах інклюзивність дедалі частіше визнається структурною ознакою соціальної правової держави, що впливає на законотворчу діяльність, правозастосування та судову практику. В Україні цей процес проявляється у розвитку інклюзивної освіти,

реформуванні соціального законодавства та гармонізації норм із міжнародними стандартами [11].

Закріплення інклюзивності як правового принципу набуває завершеного характеру у сучасній судовій практиці країн Європи. На особливу увагу у даному контексті заслуговує діяльність органів конституційної юстиції держав Європи, а також практика Європейського суду з прав людини. У рішеннях даних інституцій відбувається доктринальне осмислення та практичне застосування принципу інклюзивності. Судова практика відіграє ключову роль у трансформації інклюзивності із концепції соціальної політики у нормативний стандарт, що визначає зміст основних прав і свобод людини.

У конституційному праві інклюзивність найчастіше реалізується через тлумачення принципів людської гідності, рівності, недискримінації та соціальної держави. Судова практика засвідчує поступовий відхід від формально-юридичного розуміння рівності та перехід до концепції субстантивної (фактичної) рівності, яка передбачає врахування об'єктивних відмінностей між особами та соціальними групами. Саме в межах такого підходу інклюзивність постає як інструмент усунення структурних бар'єрів участі у суспільному житті.

Значний вплив на розвиток принципу інклюзивності справила практика Федерального конституційного суду Німеччини, який неодноразово наголошував, що держава соціального типу зобов'язана не лише утримуватися від дискримінації, а й активно створювати умови для реального здійснення основних прав усіма особами [12]. Подібні підходи простежуються й у рішеннях Конституційного Суду Італії та Конституційної ради Франції, де соціальні права розглядаються як елемент конституційної ідентичності держави. В українському конституційному праві принцип інклюзивності не закріплений прямо, однак його елементи чітко простежуються у практиці Конституційного Суду України. Суд неодноразово наголошував, що Україна як соціальна держава зобов'язана забезпечувати реальність, а не декларативність прав людини, зокрема соціальних та економічних [14]. Такий підхід фактично відповідає інклюзивній парадигмі, оскільки спрямований на залучення всіх осіб до повноцінного користування конституційними правами.

Хоча Конституція України не містить прямого закріплення принципу інклюзивності, його змістовні елементи системно розкриваються у практиці Конституційного Суду України (далі – КСУ), передусім через тлумачення статей 1, 3, 21, 22, 24 та 46 Конституції України. У Рішенні Конституційного Суду України від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007 (справа щодо соціальних гарантій громадян) Суд наголосив, що соціальна держава зобов'язана забезпечувати реальність і ефективність соціальних прав, а не обмежуватися їх декларативним проголошенням [15]. Такий підхід фактично відповідає інклюзивній парадигмі, оскільки спрямований на включення соціально вразливих осіб до повноцінного правового та соціального простору. У Рішенні КСУ від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) Суд підкреслив, що принцип рівності не виключає диференційованого правового регулювання, якщо воно має на меті досягнення фактичної рівності та соціальної справедливості [16]. Це положення є ключовим для правового розуміння інклюзивності, адже визнає допустимість спеціальних заходів як інструменту усунення фактичної структурної нерівності. Подальший розвиток цього підходу простежується у Рішенні КСУ від 20 грудня 2011 року № 14-рп/2011 (справа щодо соціального захисту осіб з інвалідністю), у якому Суд зазначив, що держава зобов'язана створювати умови для реалізації прав осіб, які потребують підвищеного соціального захисту, з урахуванням їхніх особливих потреб [17]. Таким чином, Судом було фактично закладено інклюзивний стандарт державних позитивних зобов'язань.

Важливу роль у формуванні інклюзивного конституційного дискурсу відіграє Європейський суд з прав людини. Суд послідовно розширює зміст статті 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, поєднуючи її з іншими правами та формуючи доктрину позитивних зобов'язань держави щодо забезпечення рівного доступу до освіти, соціальних послуг і правосуддя [13].

Європейський суд з прав людини відіграє ключову роль у формуванні наднаціонального стандарту інклюзивності, поєднуючи принцип недискримінації з доктриною позитивних зобов'язань держави. Суд послідовно наголошує, що формальна рівність не забезпечує реального здійснення прав без усунення бар'єрів доступу.

Показовою є справа “D.H. and Others v. the Czech Republic” (2007), у якій ЄСПЛ визнав порушення статті 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 2 Першого протоколу у зв'язку з сегregaцією ромських дітей у спеціальних школах [18]. Суд підкреслив, що нейтральний на перший погляд правила можуть призводити до непрямої дискримінації, якщо вони фактично виключають певну соціальну групу з рівного доступу до освіти. У справі “Çam v. Turkey” (2016) ЄСПЛ розглядав відмову у зарахуванні незрячої студентки до музичної академії. Суд дійшов висновку, що держава зобов'язана вживати розумних заходів пристосовування для забезпечення рівного доступу до освіти, і відсутність таких заходів становить дискримінацію за ознакою інвалідності [19].

Ще одним важливим кейсом стала справа “G.L. v. Italy” (2020), у якій ЄСПЛ визнав порушення Конвенції через ненадання дитині з інвалідністю необхідної підтримки у загальноосвітній школі [20].

Аналіз практики КСУ та ЄСПЛ свідчить про формування спільної правової тенденції: інклюзивність розглядається як інтегративний принцип, що поєднує рівність, соціальну справедливість і позитивні зобов'язання держави. Конституційна юриспруденція відіграє ключову роль у наповненні цього принципу конкретним змістом і перетворенні його на дієвий механізм захисту прав людини.

Таким чином, на сучасному етапі через судові тлумачення інклюзивність остаточно оформлюється у якості правового принципу, важливого елементу верховенства права та ознаки соціальної правової держави, що забезпечує не лише визнання прав формальної рівності, але і реальну можливість кожної особи отримати доступ до соціальних благ.

**Висновки.** Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що концепція інклюзивності пройшла складний та багатовступневий шлях еволюції — від морально-етичної та соціальної ідеї до самостійного правового принципу, який визначає сучасне розуміння соціальної правової держави. Її становлення було зумовлене розвитком концепції прав людини, ускладненням соціальної структури суспільства та усвідомленням обмеженості формально-юридичної рівності як засобу забезпечення реальної участі всіх осіб у суспільному житті. В цьому історичному процесі можна виділити наступні умовні етапи: передправовий, на якому були сформовані окремі засадничі етичні та соціальні ідеї; гуманістично-просвітницький, на якому було обґрунтовано та згодом нормативно закріплено принципи рівності та природних прав; індустріально-соціальний, який позначився формуванням комплексу соціальних прав та ідеї соціальної держави; сучасний етап, що характеризується оформленням інклюзивності, як самостійного принципу права та нормативним закріпленням понять «інклюзивність», «інклюзія», «безбар'єрність» тощо.

Історико-правовий аналіз засвідчив, що ключовим чинником інституціоналізації інклюзивності стало поєднання ідей соціальної справедливості за механізмами позитивного правового регулювання. Перехід від благодійної та компенсаторної моделей до моделі прав людини зумо-

вив юридизацію інклюзивності та її закріплення у міжнародно-правових актах, а згодом — у національних правових системах демократичних держав.

На сучасному етапі особливу роль в утвердженні інклюзивності як правового принципу відіграє судова практика. Аналіз практики Конституційного Суду України засвідчує, що хоча принцип інклюзивності не закріплений прямо в тексті Конституції України, його змістовні елементи системно виводяться Судом із положень про верховенство права, соціальну державу, людську гідність, рівність та недискримінацію. У рішеннях Конституційного Суду України простежується стійка правова позиція щодо ствердження обов'язку держави забезпечувати реальність і ефективність соціальних прав, допускати диференційоване правове регулювання задля досягнення фактичної рівності та створювати умови для участі соціально вразливих осіб у суспільному житті. У сукупності ці підходи формують національну доктрину інклюзивності як похідного, але нормативно значущого конституційного принципу.

Не менш вагомим є внесок Європейського суду з прав людини, практика якого відіграє системоутворюючу роль

у розвитку інклюзивного праворозуміння в європейському правовому просторі. Суд послідовно розширює зміст принципу недискримінації, поєднуючи його з доктриною позитивних зобов'язань держави та визнаючи необхідність усунення структурних бар'єрів доступу до прав і свобод. Рішення ЄСПЛ у справах щодо інклюзивної освіти та доступу до публічних послуг підтверджують, що інклюзивність розглядається не як політична доцільність, а як юридичний стандарт, обов'язковий для держав — учасниць Конвенції.

Узагальнення національної та європейської конституційної юриспруденції дозволяє зробити висновок, що інклюзивність у сучасному праві виконує інтегративну функцію, поєднуючи ідею соціальної справедливості із окремими складовими принципу верховенства права: домінування прав людини, рівності, честі та гідності. Вона впливає на формування законодавчої політики, судової практики та адміністративної діяльності, визначаючи обов'язок держави не лише утримуватися від дискримінації, а й активно забезпечувати умови для повної та ефективної участі кожної особи у суспільному житті.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Сен А. Ідея справедливості / пер. з англ. С. Романової. Київ : Темпора, 2020. 528 с.
2. Фаст О.О. Роль середньовічної правової доктрини у формуванні уявлень про честь та гідність як правового інституту. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5, с. 208 – 214. Фахове видання. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.37>
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Право, 2021. 532 с.
4. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: доктрина та практика : навч. посібник. Львів : Світ, 2020. 416 с.
5. Rousseau J.-J. The Social Contract. Oxford: Oxford University Press, 2021.
6. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголош. резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_015](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015)
7. International Covenant on Civil and Political Rights : International document of 16 December 1966 URL: Mode of access: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
8. Convention on the Rights of Persons with Disabilities : International document of 13 December 2006 URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities>
9. European Social Charter (Revised) : Council of Europe document of 3 May 1996 URL: <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/revised-charter>
10. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2012/C 326/02) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT>
11. Конституція України : станом на 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
12. Рішення Конституційного Суду України від 09.07.2007 № 6-пн/2007 у справі щодо соціальних гарантій громадян URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-07>
13. Рішення Конституційного Суду України від 22.05.2008 № 10-пн/2008 у справі щодо пільг, компенсацій і гарантій URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08>
14. Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2011 № 14-пн/2011 у справі щодо соціального захисту осіб з інвалідністю URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-11>
15. Case of D.H. and Others v. the Czech Republic (Application no. 57325/00), Judgment of 13 November 2007 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83256>
16. Case of Çam v. Turkey (Application no. 51500/08), Judgment of 23 February 2016 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160491>
17. Case of G.L. v. Italy (Application no. 59751/15), Judgment of 10 September 2020 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-204110>

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025  
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025  
Дата публікації: 28.11.2025